

Mirosława Czetyrba

Derywaty rzeczownikowe z "He-" prefiksalnym w języku ukraińskim : (paralele w języku polskim)

Acta Polono-Ruthenica 8, 267-283

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosława Czetyrba
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Derywaty rzeczownikowe z *ne-* prefiksalnym w języku ukraińskim (paralele w języku polskim)

Przedmiotem przeprowadzonej analizy strukturalno-słowotwórczej są prefiksalne rzeczowniki zaprzeczone w języku ukraińskim z uwzględnieniem paraleli w języku polskim. Derywaty rzeczownikowe zostały wyekscerpowane ze *Словника української мови* (dalej SUM) oraz ze *Словника języka polskiego* pod red. Doroszewskiego (dalej SJPD)¹. Problematyce wyrażania zaprzeczenia w języku ukraińskim i rosyjskim poświęciła swoją pracę Ozerowa².

Wyodrębniłam trzy podstawowe kategorie analizowanych jednostek leksykalnych: *nomina actionis*, *nomina essendi* oraz *nomina attributiva*. Przegląd derywatów rzeczownikowych rozpocznę od najliczniejszej formacji rzeczowników sufiksalnych.

Derywaty sufiksalne

Kategoria *nomina actionis*

1. Derywaty z formantem *-анн(я)*, *-енн(я)* oraz *(-anie, -enie, -cie)*

Rzeczowniki z sufiksem *-анн(я)*, *-енн(я)* (*-anie, -enie, -cie*) i prefiksem *ne-* są w języku ukraińskim i polskim formacją równoważną frekwencyjnie. W materiale ukraińskim reprezentowane są ponad 64 przykładami, natomiast SJPD rejestruje około 60 rzeczowników z tymi sufiksami. Za ich bazy derywacyjne posłużyły czasowniki. Należą one do substantywów kategorialnych, prawie od każdego czasownika za pomocą

¹ *Словник української мови*, т. 5 Київ 1970; *Словник języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 5, Warszawa 1958.

² Н.Г. Озерова, *Средства выражения отрицания в украинском и русском языках*, Киев 1978

суфіксу *-анн(я)*, *-енн(я)* можна tworzyć rzeczownik. W gramatyce języka ukraińskiego czytamy „віддієслівні іменники з словотвірним значенням узагальненої дії або продукту дії творяться за допомогою суфіксів *-анн(я)*, *-инн(я)*, *-енн(я)*, *-інн(я)*, *-ув-*, *-анн(я)*, які нашаровуються на суфікс дієслова або приєднуються до усиченої основи”³. Nazwy te ujmują niewykonanie czynności lub sygnalizują brak rezultatu danej czynności, które w formach werbalnych odniesione są do konkretnego przedmiotu, np.: *невмивання* (вмивати – туди), *недбання* (дбати – дбаць), *невчення* (вчити – учуць), *недержання* (держати – трзумаць) *неповертання* (повертати – wracaць), *невидавання* (видавати – выдаваць) oraz *niedomaganie*, *nienasycenie*, *niepowodzenie*, *nieruchomienie*, *nieposzanowanie*, *nierozumienie*, *niespanie*.

W języku ukraińskim formant *-анн(я)*, *-енн(я)* nakłada się na sufix lub ucięty temat podstawy motywującej czasownika dokonanego i niedokonanego, por.: *невиконання* – *невиконування*, *невикористання* – *невикористовування*, *недовантаження* – *недовантажування*, *незнайдення* – *незнаходження* *несправдження* – *несправджування*, *недодання* – *недодавання*.

Słowotwórczemu procesowi rzeczowników odczasownikowych towarzyszą w niektórych przypadkach zmiany fonetyczne, polegające najczęściej na alternacjach spółgłoskowych, por.: *непогодження* (погодити д:дж), *непровадження* (провадити д:дж), *недопущення* (пустити ст:щ) *нетравлення* (травити в:вл), *неповідомлення* (повідомити м:мл) *неспровадження* (спровадити д:дж), *неузгодження* (узгодити д:дж).

Rzeczowniki derywowane od rdzeni werbalnych z prefiksem *-до-* za pomocą *не-* prefiksalnego oraz sufixu *-анн(я)*, *-енн(я)* i *(-anie, -enie, -cie)* wskazują na czynność niezakończoną, bez ostatecznego rezultatu, np.: *недопiкiння*, *недоплачування*, *недорозвинення*, *недогoдування*, *недодання*, *недоiдання* oraz *недоjадание*, *недоciягнiє*, *недоkштальсenie*, *недоcтpоjение*, *недоmоvиение*, *недоcлышение*, *недоtленение*, *недоkрвiение*, *недоvажение*.

Derywat *непротивлення* (książ.) w wyrażeniu *непротивлення злу (наcильством)*, charakteryzuje filozoficzne i religijne poglądy głoszone przez L. Tołstoja o pokonywaniu zła drogą pokory i pogodzenia się z nim: *Вчення Толстого про противлення злу наcильством він [I. Франко]*

³ Сучасна українська літературна мова, за ред. М.Я. Плющ, Київ 2000, с. 170.

розглядає як усунення від усякої активної політичної боротьби (SUM, s. 372).

W języku ukraińskim w obrębie derywatów kategorii *nomina actionis* z sufiksem *-анн(я), -енн(я)* i pochodnych *nomina essendi* z formantem *-ість* funkcjonują następujące pary dubletów, por.: *невдоволення – невдоволеність, невживання – невживаність, невпізнання – невпізнанність, незабезпечення – незабезпеченість, незадоволення – незадоволеність*.

Warto podkreślić, iż powyższe ekwiwalenty charakteryzuje różne pochodzenie sufiksów. Odczasownikowo-rzeczownikowy formant *-анн(я), -енн(я)* ze znaczeniem czynności, procesu lub stanu należy do klasy afiksów rodzimych natomiast sufiks *-ість* ze znaczeniem abstrakcji reprezentuje liczną w języku ukraińskim grupę formantów zapożyczonych z języka prasłowiańskiego⁴.

2. Derywaty z formantem *-к(а), -ок*

Sufiksy *-к(а), -ок* wysegmentowane zostały w SUM w około 25 rzeczownikach rodzaju żeńskiego i męskiego, często nacechowanych potocznie. Derywowane są od rdzeni czasownikowych i nazywają niezakończoność czynności, niebycie w stanie określonym podstawą desygnatu czasownika. Analizując derywaty tej formacji, podzieliliśmy je na dwie grupy:

a) z abstrakcyjnym znaczeniem, np.: *незвичка, несогласка, невидержка, неvistачка* (potocz.), *невправка* (potocz.), *неявка, неустойка, неув'язка, непорядок, недостаток, недорозвиток, недооцінка, недоважок* (potocz.);

b) gdzie sufiks *-к(а), -ок* wnosi znaczenie „опредмеченої дії”. W tej kategorii znajdują się liczne derywaty rodzaju męskiego z prefiksami *не-* plus *-до-*, ze znaczeniem rezultat czynności wykonanej nie do końca, np.: *недоїдок, недокурок, недоносок, недопиток, недопалок, недогризок* (potocz.).

W języku polskim sufiks rodzaju męskiego *-ek* występuje przede wszystkim w klasie derywatów niedokonanych, nazywających obiekt czynności, np.: *niedogryzek, niedopalek, niedopitek, niedorobek, niedot-*

⁴ Najnowszą etymologiczną klasyfikację sufiksów ukraińskich przedstawił w swojej pracy Норгунуц (В.О. Горпинич, *Українська словотвірна дериватологія*, Дніпропетровськ 1998, s. 31-38).

lenek. Wśród tej formacji wynotowałam jeden rzeczownik odczasownikowy rodzaju żeńskiego z formantem *-k(a)* typu *niedoróbka* oraz jeden derywat z motywacją rzeczownikową – *niedoimka*.

Materiał słownikowy języka ukraińskiego notuje w tej kategorii dwa derywaty w liczbie mnogiej: *недопитки* (niedopite resztki czegoś); *недоноски* (stara odzież).

Sufiks *-к-* derywuje także dwa rzeczowniki od podstaw substancywnych, nazywających brak właściwości zawartej w podstawie desygnatu: *неполадки* (niedociągnięcia, niezgodności w czymś); *недостатки* (brak zabezpieczenia materialnego, bieda).

Kategoria *nomina essendi*

1. Derywaty z formantem *-ість* oraz *-ość*

Rzeczowniki z prefiksem *не-* oraz sufiksem *-ість* (*-ość*) są najliczniejszą formacją w tej kategorii. Zarejestrowano ponad 532 formacje w języku ukraińskim. Derywaty z formantem *-ість* odznaczają się bardzo wysokim stopniem regularności tworzenia, prawie od każdego przymiotnika o charakterze jakościowym, nierelacyjnym można derywować określony rzeczownik. SJPD notuje około 400 przykładów rzeczowników na *-ość*.

Rzeczowniki pochodne z sufiksem *-ість* oraz *-ość* derywowane są od podstaw odadiektywnych, pr.: *невизразність* < невизразний, *негосподарність* < негосподарний, *нематеріальність* < нематеріальний, *незугарність* < незугарний, *непотрібність* < непотрібний; *niezgrabność* < niezgrabny, *niepierwotność* < niepierwotny, *nieprzyzwoitość* < nieprzyzwoity, *nieracjonalność* < nieracjonalny, *nieżyczliwość* < nieżyczliwy.

Zdecydowanie w tej formacji dominują rzeczowniki eksplikowane od przymiotników bazowych o znaczeniu nieprzedmiotowym, abstrakcyjnym. Wśród derywatów z *не-* prefiksalnym oraz formantem *-ість*, *-ość* zdarzają się formacje motywowane przymiotnikiem z rzeczownikiem konkretnym w podstawie, por.: *неозброєність* < неозброєний (зброя – broń), *неплідність* < неплідний (плід – płód, wytwór, owoc), *неврожайність* < неврожайний (врожай – urodzaj); *niepłodność* < niepłodny, *nieurodzajność* < nieurodzajny. Tworzenie rzeczowników z sufiksem *-ість* odbywa się w wyniku procesu „desemizacji”, тобто

зняття семи трьох граматичних родів і семізації – накладання семи іменниковості, абстрактності”⁵ wyrażonej formantem *-ість*.

W języku ukraińskim najwyższą frekwencją w derywowaniu rzeczowników za pomocą sufiksu *-ість* posiadają przymiotniki z formantem *-н-* (*-нн-*), np.: *небуденність* < *небуденний*, *невгомонність* < *невгомонний*, *неприсутність* < *неприсутній*, *нестямність* < *нестямний*. W tej grupie jest około 85 derywatów eksplikowanych od bazowych przymiotników imiesłowowego pochodzenia, które uległy adiektywizacji, np.: *незацікавленість* < *незацікавлений*, *невмирущість* < *невмирущий*, *невпізнанність* < *невпізнаний*.

Wysoką produktywność w tworzeniu derywatów rzeczownikowych z wykorzystaniem sufiksu *-ість* wykazują w języku ukraińskim przymiotniki z formantem *-лив-*, *-ив-*. W sumie 53 podstawy tego przymiotnika uległy derywacji, np.: *невимогливість* < *невимогливий*, *незлюбивість* < *незлюбивий*, *непрозорливість* < *непрозорливий*, *нешанобливість* < *нешанобливий*, *недовірливість* < *недовірливий*.

Wśród innych adiektiwów sufiksalnych bardzo wysoką produktywność w derywacji rzeczowników na *-ість* można zaobserwować w grupie przymiotników z formantem *-им-*; 18 przykładów, por.: *невситимість* < *невситимий*, *незборимість* < *незборимий*, *незцілимість* < *незцілимий*, *непогрішимість* < *непогрішимий*. Derywacji podlega jedynie w tej formacji przymiotnik odnoszący się do istoty żywej: *нелюдимість* < *нелюдимий*.

Okolo 14 derywatów eksplikuje się od rdzeni przymiotników z sufiksem imiesłowowym *-л-*, np.: *недбалість*, *незрілість*, *нестиглість*, *незрозумілість*, *непідлеглість*.

Przymiotniki z formantem *-к-* posłużyły jako podstawy motywujące dla 8 rzeczowników z prefiksem *не-* oraz sufiksem *-ість*: *негнуцкість*, *нечіткість*, *нетривкість*.

Wyekscerpowaliśmy 4 derywaty z *-ість* tworzone od pni przymiotników na *-ов-*, *-ев-*: *недоказовість*, *нежиттєвість*, *неоднаковість*, *неодноразовість* oraz 8 rzeczowników derywowanych od przymiotników na *-уч-* (*-юч-*, *-ющ-*), *-яч-*: *непосидючість*, *непосидячість*, *нерішучість*, *нетямучість*, *нетямущість* oraz po dwa i jednym rze-

⁵ Л. Коржик, Структурно-семантична типологія словотвірних ланцюжків неповідних прикметників на позначення кольору, „Мовознавство” 1996, № 2/3, с. 45.

czownika derywowanym od przymiotników z sufiksami występującymi z prefiksem *не-* rzadko: *непромокальність, неслухняність, нехазяйновитість, нетовариськість, невинуватість*.

W języku polskim rzeczowniki z formantem *-ość* derywowane są przede wszystkim od przymiotników z sufiksem *-n(y) -nn(y)*, np.: *niezwrotność, niepopularność, nieżywotność, niewybredność, niewinność, niepłynność, nienaganność*. Licznie reprezentowane są rzeczowniki tworzone od adiektywów z formantami *-liw(y)*, np.: *niepowściągliwość, niezyczliwość, niewstrzeżliwość, nieustępliwość, niezapobiegliwość; -ow(y)*, np.: *niehonorowość, nieświatowość, niefachowość, nieprawidłowość, nienaukowość, niejednakowość; -aln(y)*, np.: *niezniszczalność, nieporuszalność, nierozpoznawalność, nieusuwalność, nieodwracalność, nieobliczalność*; po kilka przykładów na *-sk(i)*, np.: *niekoleżeńkość, nieswojskość* oraz przymiotników paradygmatycznych na *-i/-y*, np.: *nieletniość, nieszczerłość, niedościgłość*.

Analiza derywatów rzeczownikowych z formantem *-ість* i *-ość* pozwala na wykazanie wielomotywacyjności rozpatrywanych formacji, ustalając dwie podstawy słowotwórcze. Grzegorzyczkowa podkreśla, iż istnieją „derywaty, które mogą być motywowane najbliższym im formalnie wyrazem lub pośrednio wyrazem będącym podstawą pierwszego”⁶. Uwzględniając to założenie i biorąc pod uwagę motywację towarzyszącą, podzieliliśmy derywaty z formantem *-ість* i *-ość* na dwie podstawowe grupy:

a) pośrednio motywowane czasownikiem, por.: *незрозумілість* (зрозуміти), *неговірливість* (говорити), *негнучкість* (гнути), *невивченість* (вивчити); *нирдузевність*, *ниррозлїкність*, *нирхатувність*, *ниркаральність*, *нирчухвїтність*, *нирвукональність*, *нирзатїєнність*, *нирмотїлність*.

b) pośrednio motywowane rzeczownikiem, por.: *нирвїгїдність* (вїгода), *нирвинність* (вїна), *нирвружайність* (вружай), *нирграмотність* (грамота); *нирцензуральність*, *нирвинність*, *ниррелїгїєнність*, *нирхонорувальність*, *ниргощїєнність*, *ниркомплїєтність*, *нирнaukuvальність*, *нирщїєртїєлність*.

Niektóre rzeczowniki z sufiksem *-ість*, obok znaczenia ‘nosiciel właściwości’, posiadają znaczenie atrybutywne, por.: *нирлїудяєнність* – abstrakcyjny rzeczownik do *нирлїудяєнїє* oraz ‘вчинок позбавлєнїє

⁶ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzyczkowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, s. 329-330.

людяності’; *неввічливість* – rzecz. do *неввічливий* oraz ‘неввічливий вчинок, невічлива поведінka’; *нерозважність* – rzecz. do *нерозважний* oraz *необачний*, *нерозважний вчинок*.

W języku ukraińskim w obrębie rzeczowników z formantem *-ість* występuje kilka par dubletów, w których oba derywaty posiadają:

a) formanty sufiksalne: *необачність* – *необачливість*, *неощадність* – *неощадливість*, *незлюбивість* – *незлюбливість* – *незлюбність*;

b) formant paradygmacyjny i sufiksalny: *неозорість* – *неозорність*.

Odnutowane w SUM rzeczowniki z sufiksem *-ість* opatrzone zostały tymi samymi kwalifikatorami terminologicznymi jak bazowe przymiotniki, od których zostały derywowane.

2. Derywaty z formantem *-ств(о)*, *-цтво(о)* oraz *-ств(о)*, *-цтво(о)*

Te derywacyjne morfemy wydzielono w 15 derywatach zarejestrowanych w materiale słownikowym języka ukraińskiego i dwa razy liczniejszej formacji języka polskiego (około 30). Rzeczowniki z prefiksem *не-* i sufiksami *-ств(о)*, *-цтво(о)* oraz *-ств(о)*, *-цтво(о)* wskazują na brak zespołu właściwości lub cech abstrakcyjnych, zawartych w podstawie dezygnatu. Są to przeważnie derywaty odrzeczownikowe lub z oboczną motywacją przymiotnikową. W charakterze pni derywacyjnych wykorzystywane są substantywa abstrakcyjne oraz *nomina attributiva*, np.: *невірство* (невіра), *недолітство* (літа), *нехлюїство* (нехлюй), *невігластво* (невіглас), *негідництво* (potocz. негідник), *некрутство* (hist., potocz. некрут), *неуцтво* (неук); *неборакство*, *недолеństwo*, *неprzyjacielство*, *niezłachectwo*, *nieukostwo*, *niezgrabство*, *niezgulство*, *niebogакство*, *nedowiarство*, *nierządnicтво*. Rzadziej rzeczowniki tej formacji derywowane są od rdzeni przymiotnikowych, np.: *неблагородство* (неблагородний) *недбальство* (недбалий), *непотребство* (непотрібний). W języku polskim spotykamy w tej kategorii derywaty z motywacją odczasownikową, np.: *niepiśmiennictwo*, *nieposłuszeńство*, *niestawieństwo*, *nieuctwo*, *nierozumialство*.

3. Derywaty z formantami *-щина(а)*, *-ом(а)*

SJPD rejestruje tylko jeden derywat rodzaju żeńskiego z sufiksem *-ом(а)*, a mianowicie *niekwasota*. Rzeczowniki występujące w SUM derywowane sufiksami *-щина(а)*, *-ом(а)* i prefiksem *не-* umieściliśmy razem ze względu na ich małą liczebność oraz semantyczną bliskość. Są

formacją liczącą 6 derywatów, po trzy z każdej grupy, i podobnie jak rzeczowniki omówione wyżej komunikują brak pewnego zespołu właściwości zawartych w desygnacie podstawy.

Dwa derywaty z formantem *-цин(a)* i prefiksem *не-* posiadają podstawy odczasownikowe: *незайманщина*, *небувальщина* trzeci – *нелегальщина* – odprzymiotnikową. Do kategorii rzeczowników konkretnych należą derywaty: *незайманщина* – ziemia, której nikt wcześniej nie uprawiał; *нелегальщина* – nielegalna literatura.

Rzeczowniki z *не-* prefiksalnemu i sufiksem *-ом(a)* derywowane są od baz przymiotnikowych, por.: *неповнота* (неповний), *непраота* (неправий), *нечистота* (нечистий). Dwa pierwsze derywaty należą do kategorii rzeczowników abstrakcyjnych, natomiast w trzecim dodanie prefiksu *не-* spowodowało przeniesienie derywatu do kategorii rzeczowników konkretnych, por.: *нечистота* – ‘śmieci’, ‘to co znajduje się na śmietnikach i w rurach kanalizacyjnych’.

4. Derywaty rodzaju nijakiego z formantem *-j(a)* lub wzdłużną spółgłoską i fleksją *-a*

W języku ukraińskim derywaty z formantem *-j(a)* tworzone są od rzeczowników o tematach zakończonych na spółgłoskę ustną lub spółgłoskę *r* występującą w końcowej sylabie.

Derywaty z sufiksem *-j(a)* stanowią w klasie rzeczowników formację znikomą, liczącą zaledwie 4 przykłady. Ten prefiksarno-sufiksalny sposób tworzenia nowych słów-derywatów z *не-* prefiksalnemu jest w języku ukraińskim mało produktywny „значно більшу продуктивність виявляють словотвірні типи суфіксально-префіксальних утворень, основами для яких служать прийменниково-відмінкові словоформи іменників”⁷. Są to dwa derywaty motywowane od podstaw substantiveń o znaczeniu abstrakcyjnym typu *нездоровя* – stan choroby; *невір’я* to samo co *невіра* – brak wiary. Natomiast dwa pozostałe derywowane zostały od bazowych rzeczowników konkretnych: *недокрів’я* (кров – krew) i funkcjonujące tylko w liczbie mnogiej; *недогар’я* (гвар. to samo co *недогарок*). Dla derywatów *недогар’я*, *недокрів’я* i *невір’я* wykładnikiem derywacji, poza prefiksem *не-*, jest zmiana paradygmatu rzeczownika podstawy.

Marginesową formację reprezentują rzeczowniki z charakterystycznym dla języka ukraińskiego podwojeniem tej samej spółgłoski. Tę klasę

⁷ *Сучасна українська літературна ...*, s. 174.

tworzą rzeczowniki w liczbie 7 przykładów. Wśród derywatów nazywających abstrakcyjne właściwości występuje zróżnicowanie podstaw motywujących. Derywaty: *небуття* – niebyt, *неприїняття* – brak akceptacji, zostały utworzone od rdzeni czasownikowych. We współczesnym języku ukraińskim sufiks [bj] jest nieproduktywny w rzeczownikach odczasownikowych⁸. Derywaty tworzone drogą adiektywizacji o znaczeniu nieprzedmiotowym (niektóre posiadają oboczną motywacją rzeczownikową) to: *неблагополуччя* – niepowodzenie, *неповноліття* – wiek niepełnoletności, *неправосуддя* (praw.) – naruszanie prawa. Do formacji tej należą dwa derywaty posiadające w podstawie rzeczownik konkretny: *непліддя* – brak plonów, *невгіддя* (zbior.) – obszary ziemi, nie nadające się pod uprawę. Wykładnikiem derywacji dla rzeczownika *непліддя*, obok prefiksu *не-*, jest zmiana paradygmatu rzeczownika podstawy motywującej, natomiast *невгіддя* motywuje się odpowiednikiem bez *не-* prefiksального.

5. Derywaty z formantem *-оньк(a)*, *-еньк(a)* oraz *-остк(a)*

Sufiksy *-оньк(a)* *-еньк(a)* oraz prefiks *не-* derywują deminutywa, które stanowią znikomą liczebną klasę, bo tylko 3 derywaty: *недоленька*, *неволенька*, *негодонька*. Na znaczenie deminutywne nakłada się znaczenie ekspresywne, komunikujące o pieszczołliwym ustosunkowaniu się mówiącego. W SUM derywaty te opatrzone są kwalifikatorem „wyraz poetycki”. W SJPD odnotowaliśmy 4 derywaty opatrzone sufiksem *-остк(a)* przekazującym emocjonalną postawę nadawcy, np.: *нивинностька*, *нигрізністька*, *нинавистка*, *ниприяземністька*.

Derywaty paradygmatyczne

Derywaty z formantem fleksyjnym, w których wykładnikiem pochodności jest zerowy przyrostek słowotwórczy, stanowią, w porównaniu z klasą sufiksálną, formację niezbyt liczną, około 50 przykładów w języku ukraińskim i około 100 w języku polskim.

Analizę formacji paradygmatycznej rozpoczniemy od omówienia rzeczowników, należących do kategorii „niewykonywanie czynności”. Znajdują się tu rzeczowniki rodzaju męskiego i żeńskiego z *не-* prefiksálnym, derywowane od rdzeni czasownikowych. Przy bezsufiksálnym

⁸ Ibidem, s. 170.

tworzeniu odczasownikowych substantywów odrzucane są wszystkie sufiksy czasownikowe, a zerowa sufiksacja jest warunkiem przejścia podstawy czasownikowej do klasy słów wyrażających przedmiotowość.

Derywaty rodzaju męskiego z prefiksem *не-* są tworzone w języku ukraińskim i polskim w tzw. czystej postaci z ucięciem tematycznej samogłoski podstawy, np.: *незбіг, ненапад, невіжд, непослух, недогляд, невилпат, недохват, нестям* (rzad., potocz.); *небыт, недобór, недоміар, недолев, неposлух, недозшлив* oraz w postaci charakterystycznej dla języka ukraińskiego, której towarzyszą alternacje samogłoskowe o,e:i, por.: *невихід* (виходити), *недорід* (родити), *недоліт* (летіти), *недосіл* (солити).

Charakterystyczne jest to, iż zdecydowana większość odwerbalnych rzeczowników paradygmaticznych rodzaju męskiego została derywowana od rdzeni czasowników prefiksalnych. W gramatyce języka ukraińskiego czytamy: „таке переважання пояснюється не тільки тим, що і в класі дієслів переважають префіксальні утворення, аскільки тим, що префіксація дієслівних основ стимулює участь їх у словотворі за моделлю безафіксного творення”⁹.

Wykscerpowaliśmy kilka derywatów, w których przedrostek *не-* stał się mechanizmem przejścia derywatu z jednej kategorii leksykalno-gramatycznej do innej. W tym przypadku jest to wprowadzenie derywatu do kategorii rzeczowników konkretnych, np.: *недовимолот* – część ziarna, która nie została wymłócona; *недопал* (tech.) – resztki, które nie uległy spaleni; *недорід* – słaby urodzaj; *недовиторг* – niewystarczająca ilość pieniędzy do pełnego utargu; *невмолот* – słaby omłot (plon po wymłóceniu), *неліквід* (specjal.) – materiały i przyrządy, które nie mogą być wykorzystane i które należy komuś przekazać lub sprzedać oraz w języku polskim *nedolew, niewypał*.

Nieliczne derywaty rodzaju żeńskiego, motywowane pnem czasownikowym, należą do dwóch typów deklinacyjnych; samogłoskowego: *незгодаб, невтома, неогодівля; недосена, недоплата, недовага, nieopłata, niepoprawa, niewiara, niewprawa* i spółgłoskowego: *ненасить, непам'ять; неінавісь*. W języku ukraińskim procesowi słowotwórczemu towarzyszą zmiany fonetyczne w postaci alternacji spółgłoskowych, rzadziej samogłoskowych, np. wśród rzeczowników I deklinacji (samogłoskowej) typu *неповага* (поважати), *недовага* (важити) i

⁹ Ibidem, s. 175.

deklinacji III – *ненасить* (наситити), *непам'ять* (пам'ятати), *нехить* (хотіти).

W rzeczowniku *нетеч* (*нетеча*), *ниєцєч* (gwar.) – stojąca woda, derywacyjny prefiks *не-* wprowadza konkretyzację znaczenia.

Druga klasa rzeczowników paradygmatycznych rodzaju męskiego oraz żeńskiego należy do kategorii „brak tego, co nazywa desygnat podstawy” i derywowana jest od bazy rzeczownika. Na materiale słownikowym języka ukraińskiego reprezentowana jest ona kilkoma przykładami w obu rodzajach. Liczniejsza klasa odrzeczownikowych derywatów paradygmatycznych charakterystyczna jest dla języka polskiego. W grupie rzeczowników męskich mamy derywaty motywowane rdzeniem odształtowanym o znaczeniu abstrakcyjnym. Wykładnikiem derywacji jest tutaj prefiks zaprzeczenia *не-*, np.: *несмак, нелад, неуспіх, неталан; нєлад, нєкєштєлт, нєпокєј, нєреспєкт, нєрозум, нєсмак, нєспокєј, нєтєкт, нєвывчєз* (przestarz. niewygodny, trudny czas), *ниєсєн, нєсєнс* oraz po jednym derywacie motywowanym rzeczownikiem o znaczeniu przedmiotowym *нєврєжєй* i *нєурєдзєј*.

Wyekscerpowaliśmy z SUM jeden derywat rodzaju męskiego należący do kategorii „zbiorowy”, motywowany przymiotnikiem w podstawie typu *непотрїб*.

Prefiks *не-* derywuje rzeczowniki rodzaju żeńskiego od podstaw ształtowanych abstrakcyjnych typu samogłoskowego, np.: *неволя, недєля, неславє, нєправда, неохєта, нєвіра, несила; нєрєгодє, нєфєртєна* (daw.), *ниєдєла, нєправда, нєсказє, нєсвєбєдє, нєвєдєзє, нєвєлє, нєвыгєдє, нєслєвє, нєтєлєскє* oraz spółgłoskowego, np.: *нємїч, нєпрїєзнь, нєлюбєв, нєучєстє; нєтєс, нємїлєстє, нєчєчє, нєкєрєзєщє, нєлїтєстє, нєпрїєзжєжє*.

Warto podkreślić, iż w strukturze semantycznej część derywatów, obok znaczenia *nomina essendi*, posiada różnego typu konkretyzacje znaczeniowe, np.: *нєвіра* – 1. brak wiary, pewności, przekonania w czymś; 2. znaczenie atrybutywne – (potocz.) nieufny człowiek; 3. (potocz.) – niechrześcijanin lub ten kto nie wierzy w Boga, bezbożnik; *нєвєрє* – 1. brak wiary w co, brak zaufania do kogo lub czego; 2. (gwar.) o człowieku nieufnym albo uznającym inną religię; 3. (daw.) niewierność małżeńska, wiarołomstwo.

W formacji paradygmatycznej w języku ukraińskim wydzielono dwa derywaty *pluralia tantum*. Derywat *нємєталє* motywowany jest rzeczownikiem konkretnym, a przyłączenie prefiksu zaprzeczenia *не-* spowodowało przejście do kategorii „abstrakcyjności”, natomiast derywat

немоці – to samo co *неміч* – utworzony został od bazowego rzeczownika o znaczeniu nieprzedmiotowym.

W klasie derywatów, gdzie wykładnikiem derywacji jest prefiks *не-* oraz zerowy przyrostek słowotwórczy, wyodrębniliśmy parę dubletów innorodzajowych, por.: *недуг* (rzad.) – *недуга, недохват – недостача, невинлат – невинлата* oraz dublety fleksyjne i sufiksalne, por.: *не-тома* (poet.) – *невтомність, нехват – нехватка, непослух – неслухняність; nieposluch – nieposłuszeństwo, niepozór – niepozorność, nietakt – nietaktowność, niemowla – niemówienie, niesfor – niesforność, nieskaza – nieskazitelność.*

Do rzeczowników paradygmatycznych z derywacyjnym prefiksem *не-* należą dwa derywaty rodzaju nijakiego *нещастя* i *нечестя*, komunikujące brak właściwości nazwanej desygnatem podstawy rzeczownika. Dla derywatu *нечестя* (честь) wykładnikiem derywacji obok prefiksu *не-* jest zmiana rodzaju gramatycznego rzeczownika motywującego. SJPD notuje 7 derywatów paradygmatycznych rodzaju nijakiego, w większości opatrzonych kwalifikatorami „wyraz dawny i przestarzały”, np.: *niezdrowie* (przestarz.), *niezgiecie* (daw.), *nieszczęście*, *nieprawo*, *niemiłosierdzie* (przestarz.), *nieobycie*, *niezameżcie* (daw.). W języku polskim istnieje nieliczna grupa derywatów paradygmatycznych rodzaju żeńskiego genetycznie zapożyczonych, np.: *nietolerancja, niedecyzja, nieproporcja* (daw.), *niedyskrecja*.

Derywaty sufiksalne

Kategoria *nomina attributiva*

Derywaty wskazujące na nosiciela cechy są formacją niezbyt liczną, reprezentowaną w słownikach około 80 przykładami. Najczęściej nacechowane są potocznością i informują o negatywnej ocenie mówiącego do subiekta.

1. Derywaty z formantem *-ник* oraz *-нік*

W języku ukraińskim rzeczowniki rodzaju męskiego z sufiksem *-ник* oraz *і не-* prefiksalnym są najliczniejszą klasą tej formacji. W języku polskim reprezentowana jest ona 10 przykładami i jest na trzecim miejscu pod względem liczebności. Za podstawy derywacyjne posłużyły tym rzeczownikom przymiotniki. Derywaty prefiksально-sufiksalne, z formantem *-ник, -нік* i prefiksem zaprzeczenia *не-*, generalnie nazywają osobowych nosicieli cech, chociaż wynotowaliśmy w obu językach jeden de-

rywata określający nosiciela nieosobowego, który nie jest nacechowany pejoratywnością, typu *непровідник* (specjal.), *непрzewodник* – ciało, które nie przewodzi elektryczności, ciepła. Pozostałe rzeczowniki charakteryzują pewne negatywne skłonności, cechę charakterystyczną desygnatu, np.: *нещасник*, *невірник*, *неприхильник*, *ненависник*; *нieszczęśnik*, *ниевdzięczник*, *ниелегалник*, *ниенавистник*, *ниезгодник*, *ниевiernik* (daw.), *ниезbednik* (nicpoń).

Nieco odmienny jest derywat *нестройовик* – osoba nie związana bezpośrednio z prowadzeniem działań bojowych, który nie nazywa nosiciela właściwości lecz charakteryzuje osobę ze względu na rodzaj wykonywanego zawodu. W języku ukraińskim rzeczownik *недоїмник* posiada derywację odsztywną, por.: *недоїмник* – ten kto ma *неоїмку* – niespłacony dług.

Dwa derywaty *невдатник*, *неплатник* motywowane są przez rdzenie odczasownikowe i charakteryzują skłonności wykonawcy czynności.

2. Derywaty z formantem *-ець* oraz *-ес*

Rzeczowniki z sufiksem *-ець* i *-ес* derywowane są od tematu adiektywnego i nazywają wyłącznie osobowych nosicieli cechy lub właściwości, np.: *нечестивець* (książ., przest.), *нещасливець*, *незнайомець*, *недоброзичливець*; *ниегodziwiec*, *ниерoczciwiec*, *ниецzciwiec*, *ниeszczęśliwiec*, *ниезadowoleniec*. Rzeczownik *ниепodległościowiec* nie dysponuje pejoratywnym zabarwieniem i charakteryzuje subiekta ze względu na poglądy, którym hołduje. Uwzględniając charakter podstawy przymiotnika, wyodrębniliśmy w języku ukraińskim typ derywatów z formantem *-ець* i *не-* prefiksalnym, z towarzyszącą motywacją czasownikową, np.: *недбалець*, *неслухнянець*, *некурець*.

3. Derywaty z formantami *-ок*, *-к(о)*, *-чок* oraz *-ек*, *-ак*

W języku ukraińskim sufiks *-ок* derywuje 6 rzeczowników osobowych o znaczeniu ‘nosiciel cechy’ oraz jeden rzeczownik nieosobowego nosiciela właściwości typu *недоуздок* – uzda bez wędzideł. Wszystkie derywaty z sufiksem *-ок* posiadają złożony prefiks *недо-*, a zostały derywowane od podstaw desygnatu czasownika i rzeczownika, np.: *недовірок*, *недомумок*, *недоносок*, *недобиток*.

Sufiks *-ко* derywuje trzy rzeczowniki tzw. *спільного роду*, motywowane od czasownikowych form imperatywu: *непосидько*, *незнайко*, *неумійко*.

Z wykorzystaniem formantu *-чок* utworzono od podstawy imperativum deminutywny rzeczownik *недбайличок* (gwar.). Po jednym rze-

czowniku rodzaju męskiego derywują również sufiksy *-тель*: *неприятель* oraz *-ин*: *нехристианин*.

W języku polskim z wykorzystaniem sufiksu *-ek*, *-ak*, *-czek* derywowano 10 rzeczowników reprezentujących osobowych nosicieli cech, np.: *nieboraczek*, *nieboszczyczek*, *niedojadek*, *niedoludek*, *nieuczek*, *niedowiarek*, *niedoumek*, *nieśmiałek* oraz około 6 derywatów nieosobowych nosicieli cech należących do kategorii żywotne – nieżywotne, np.: *niedolisek*, *niecierpek*, *niedośpiątek*, *niepokalanek*, *niepylak*, *nieporczak*. Wynotowaliśmy pojedyncze przykłady derywatów augmentatywnych na *-uch*, np.: *niedbaluch* (pogard.), *nieporządziuch*, *niewieściuch*; *-sko* – *nieboraczysko*, deminutywnych na *-czek* – *nieboszczyczek* oraz z formantem *-asz* – *niezgrabiasz* i *-jasz* – *niegodzijasza* (potocz.), *-ciel* – *nieprzyjaciel*, *niepłaciciel*, *-ista(a)* – *niespecjalista*, *-at* – *nieposesjonat*.

4. Rzeczowniki paradygmatyczne rodzaju męskiego nazywające nosicieli cech tworzą dwa podtypy:

a) derywowane od rdzeni czasownika, np.: *нероб*, *неслух*, *недоук*, *небіі*, *нелюб*; *nieub*, *nieuk*, *niebój*.

b) derywowane od rdzeni rzeczownika, np.: *недруг*, *недоум*, *нелюд*, *нехрист*.

Wyekscerpowaliśmy z SUM derywat paradygmatyczny rodzaju męskiego o znaczeniu nieosobowego nosiciela, por.: *нелинь* – dąb, który nie traci liści.

5. Derywaty z formantem *-ниці(я)*, *-к(а)* oraz *-іс(а)/-ус(а)*, *-к(а)*.

Formanty derywujące nazwy atrybutywne żeńskie to przede wszystkim *-ниці(я)*, *к(а)*, *-іс(а)*, *-к(а)* których produktywność w tej formacji jest największa. Formant *-ниці(я)*, *-іс(а)* stanowi męski odpowiednik formantu *-ник*, *-нік*. Nazwy atrybutywne z sufiksem *-ниці(я)*, *-іс(а)* mogą być interpretowane jako derywaty odprzymiotnikowe z *не-* prefiksalnym lub jako modyfikacyjne *feminativa*, derywowane paradygmatycznie z alternacją k:ц (k:c)¹⁰: *невдатниця*, *невільниця*, *невірниця*, *негідниця*, *недоїмниця*, *нещасниця*, *неприхильниця*, *незаможниця*, *неплатниця*; *nieszczęśnica*, *niewdzięcznica*, *niewiernica* (daw.), *niezadnica*. Ze słownika Doroszewskiego wyekscerpowaliśmy jeden derywat określający osobowego nosiciela

¹⁰ *Gramatyka współczesnego języka polskiego ...*, s. 362.

cechy rodzaju żeńskiego z sufiksem *-yc(a)* typu *nieboszczyca* (daw.). Wynotowaliśmy także jeden rzeczownik na *-ic(a)* nazywający nieosobowego nosiciela cechy: *niegladnica* (zool.) – gatunek ryby.

W języku ukraińskim formant *-k(a)* derywuje 3 rzeczowniki określające osobowych nosicieli: *незнайомка, неслухнянка, нелюдимка* oraz 3 derywaty nieosobowych nosicieli: *невіянка, невиливайка, незабудка*.

W SJPD zanotowano około 10 derywatów z sufiksem *-k(a)* określających nieosobowych nosicieli cech, z których jeden *niedokunka* należy do kategorii „żywy”, natomiast pozostałe reprezentują świat roślinny, np.: *nieboradka, niebielistka, niełubka, niezabudka, niezmiarka*. Za pomocą formantu *-k(a)* derywowanych jest w języku polskim 7 rzeczowników osobowych: *nieródka, nieboraczka, nieboszczka, nieprzyjaciółka, niepokalanka, niedobitka, nietyczanka* (daw.). Oprócz powyższego SJPD rejestruje jeden przykład substantywa osobowego z sufiksem *-iczka(a)*, który jest wykładnikiem deminutywu *niewolniczka* oraz jeden derywat z formantem *-izn(a)*, który derywuje zbiorowego, nieosobowego nosiciela cechy typu *nierogacizna*.

SUM rejestruje po jednym przykładzie derywatów z formantem *-x(a)* *нетіпаха* i *-ух(a)* *нечепуруха* – zaniebane kobiety oraz *-тельк(a)* *неприятелька*. Wśród derywatów atrybutywnych odnotowaliśmy jeden rzeczownik rodzaju nijakiego z prefiksem *не-* i formantem *-л(o)* *недбайло* – ten, kto niedbałe odnosi się do czegoś.

6. Derywaty o wspólnym rodzaju

Rzeczowniki tzw. спільного роду określają żeńskich i męskich nosicieli cech. Część derywatów to twory prefiksalne z *не-*, motywowane bazą czasownika, por.: *недотика, ненажера, неотеса, непосида, нероба, нетяга, недвига, нечоса; ніетова, nieroba*. Pozostałe rzeczowniki typu *незграба, нехлюя, нечема, нечепура, нерівня; неіспота, ніетрава, незграба, недолега, недожда* derywowano od podstaw przymiotnika lub rzeczownika.

Od rdzeni czasownika w języku ukraińskim derywowane są nazwy atrybutywne przy pomocy formantu *-k(a)*, np.: *невмивака, недоріка, недоучка*. W języku polskim występuje jeden derywat o charakterze deminutywnym z formantem *-k(a)*: *niedojdka*.

Formant *-x(a)* derywuje dwa rzeczowniki nosiciela cechy: *недбаха, не-вдаха*. Formant *-x(a)* jest we współczesnym języku ukraińskim „мертвий, непродуктивний”¹¹.

* * *

Powyższa analiza derywatów rzeczownikowych z *не-* prefiksalnym pozwala na wysunięcie następujących wniosków:

1. W języku ukraińskim i polskim większą produktywność wykazują derywaty rzeczowników sufiksalnych ze zdecydowaną dominacją formacji z sufiksem *-ість, -оść*. W tej kategorii w charakterze podstaw derywacyjnych znacznie częściej występują rzeczowniki o znaczeniu nieprzedmiotowym, abstrakcyjnym, natomiast sporadycznie w roli pni derywacyjnych wykorzystywane są substancywa o konkretnej wartości znaczeniowej.

2. Generalnie rzeczowniki z prefiksem *не-(nie-)* są monosemicznymi jednostkami leksycznymi, chociaż zdarzają się przykłady derywatów polisemicznych, posiadających nie więcej niż trzy znaczenia.

3. W języku polskim w odróżnieniu od języka ukraińskiego bardziej rozwinięty jest system derywatów paradygmatycznych, które stanowią klasę w tym języku liczniejszą.

4. Kategoria *nomina attributiva* jest w języku polskim bardziej rozbudowana o tzw. nieosobowych nosicieli cech.

Резюме

Іменникові деривати з *не-* префіксальним (українсько-польські паралелі)

У проведеному словотвірному аналізі іменникових дериватів з префіксом *не-* подається класифікація похідних в аспекті дериваційної основи. Такий підхід дозволяє виявити основні афікси у групі „деривати суфіксальні” та виділити специфічний клас – „деривати парадигматичні”.

За характером твірних основ у групі похідних суфіксальних з *не-* префіксальним найчисленішим в українській та польській мовах є клас

¹¹ Сучасна українська літературна..., с. 169.

відприкметникових дериватів з формантом *-ість* (*-ość*). У словотвірному типу відсубстантивних похідних з суфіксом *-ість* продуктивними виявляються основи з абстрактним значенням. Іменники, що мотивуються конкретними або особовими основами зустрічаються дуже рідко.

У категорії „носії ознаки” найпродуктивніше використовуються словотвірні типи з суфіксами *-ник* (*-nik*), *-ець* (*-ec*) та *-иця*, *-ка*. У польській мові категорія *nomina attributiva* поширена неособовими носіями ознаки.

Слід відзначити, що іменникові деривати з *ne-* префіксальним в основному являються моносемічними одиницями.